

Anna Bojęś-Białasik*
Monika Łyczak**

Późnoromański portal kościoła sióstr norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie. Badania archeologiczno-architektoniczne – próba interpretacji

Late Romanesque portal of the church of the Norbertine Sisters in Zwierzyniec in Kraków. Archaeological and architectural research – an attempt at an interpretation

Anna Bojęś-Białasik, Monika Łyczak, *Późnoromański portal kościoła sióstr norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie. Badania archeologiczno-architektoniczne – próba interpretacji*, „Ochrona Zabytków” 2024, nr 1, s. 51–72.

Abstrakt

W latach 2018–2023 przeprowadzono badania archeologiczno-architektoniczne oraz prace konserwatorskie przy późnoromańskim kamiennym portalu kościoła klasztornej sióstr norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie. Ten unikatowy zabytek architektury XIII wieku był w katastrofalnym stanie technicznym ze względu na mocne zawilgocenie i zasolenie oraz długotrwałe zasypanie do połowy wysokości ziemnymi warstwami kulturowymi, które kumulowały się w otoczeniu portalu przez wiele stuleci. Interdyscyplinarne badania diagnostyczne pozwoliły zidentyfikować przyczyny i źródła zawilgoceń oraz opracować procedury prac konserwatorskich, dzięki którym doszło do zahamowania zniszczeń i ustabilizowania struktury kamienia. W rezultacie badań archeologiczno-architektonicznych odsłonięto zasypane dotychczas partie portalu i wyeksponowano jego pełną formę. Badania te były okazją do szczegółowych obserwacji budowy architektonicznej portalu, analizy form detalu typowych dla sztuki XIII wieku i oceny jego stanu zachowania. Synteza wyników interdyscyplinarnych badań pozwoliła sformułować wstępne

* Wydział Architektury
Politechnika Krakowska
ORCID: 0000-0002-1676-5206
e-mail: anna.bojes-bialasik@pk.edu.pl

** Firma Archeologiczna Framea;
Instytut Archeologii uksw
ORCID: 0000-0003-4469-8773
e-mail: archeologia@framea.pl

wnioski dotyczące historii budowy portalu jako obramienia głównego wejścia do XIII-wiecznego kościoła oraz jego późniejszych przekształceń, pozostających w ścisłym związku z podnoszącym się poziomem użytkowym otaczającego terenu.

Słowa kluczowe

norbertanki, Kraków, portal, badania architektoniczne, badania archeologiczne, architektura, archeologia

Abstract

In the years 2018–2023, archaeological and architectural research and conservation work was carried out on the late Romanesque stone portal of the convent church of the Norbertine Sisters in Zwierzyniec in Kraków. This unique thirteenth-century architectural relic was in a very dilapidated condition due to extensive damp and salinity, as well as the long-term backfilling with earthen cultural layers – to up to half of its height – that had accumulated around the portal over many centuries. Interdisciplinary diagnostic tests made it possible to identify the causes and sources of the damp and establish procedures for conservation work, thanks to which the damage was contained and the structure of the stone stabilized. As a result of archaeological and architectural research, the hitherto buried parts of the portal were uncovered and its full form was revealed. These studies provided an opportunity to make detailed observations of the architectural structure of the portal, analyse the forms of details typical of thirteenth century art and assess its state of preservation. A summary of the results of interdisciplinary research made it possible to draw preliminary conclusions regarding the history of the portal's construction as a setting for the main entrance to the thirteenth-century church and its subsequent transformations, which are closely related to the increasing rate of usability of the surrounding area.

Keywords

Norbertines, Kraków, portal, architectural research, archaeological research, architecture, archaeology

NORBERTANKI SĄ NAJSTARSZYM ŻEŃSKIM ZGROMADZENIEM ZAKONNYM W POLSCE. JEGO SIEDZIBĘ wzniesiono w XII wieku na terenach wsi Zwierzyniec, u ujścia Rudawy do Wisły (il. 1). Wieś w połowie XII wieku stanowiła prawdopodobnie własność rodziny Włostowiców. To tam palatyn Piotr Włostowic ufundował kościół Najświętszego Salwatora¹, ukończony i poświęcony w 1148 roku, natomiast klasztor norbertanek, według przekazu Jana Długosza, ufundował możnowładca Jaksza, domniemany zięć Włostowica jako mąż jego córki Agaty², utożsamiany z Jakszą z Miechowa, a przez część badaczy – z Jakszą z Kopanicy³. Fundacja nastąpiła pomiędzy 1158 a 1166 rokiem⁴. Siostry przybyły z czeskiego klasztoru w Doksanach pod wodzą tamtejszej zakonnicy Hildegundy, która została pierwszą magistrą zwierzyniecką. Konsekracji kościoła klasztornego pod wezwaniem św. Augustyna dokonał biskup Gedko w 1181 roku, inkorporując do klasztoru

¹ Według przekazu Jana Długosza fundatorem starszego kościoła pod wezwaniem Najświętszego Salwatora na Zwierzynię, ukończonego i poświęconego w 1148 roku, miał być palatyn Piotr Włostowic (J. Długosz, *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego. Księga piąta, księga szósta (1140–1240)*, przeł. J. Mrukówna, Warszawa 2009, s. 29; J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 3: *Monasteria, Cracoviae* 1864, s. 58).

² Kwestię prawidłowego brzmienia imienia córki Piotra Włostowica naświetlił Andrzej Wędzki, który potwierdził, że żona Jakszy miała na imię Agatha (Agata), nie zaś Agapeja czy Agapia, jak podaje starsza literatura (zob. A. Wędzki, *Miechów w średniowieczu. Studia z dziejów miasta i klasztoru. Zagadka Jaksy*, Warszawa 2014, s. 60).

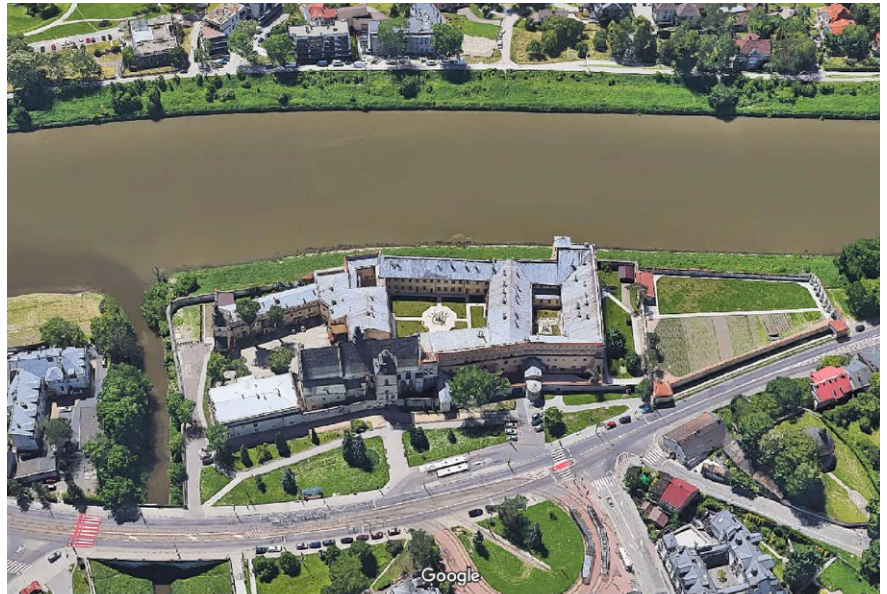
³ Między innymi Marka Cetwińskiego, Janusza Bieniaka, Jerzego Rajmana, Ryszarda Kiersnowskiego czy Kazimierza Wójcika.

⁴ Losy fundacji klasztoru zwierzynieckiego najbardziej przekonująco opracował Jerzy Rajman w: idem, *Klasztor Norbertanek na Zwierzynię w wiekach średnich*, Kraków 1993, s. 30–37.

1

Kościół i klasztor sióstr norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie – widoki od północy. Źródło: Google Maps, © 2024, Google, © 2024, Airbus, CNES/Airbus, MGGP Aero, Maxar Technologies, dostęp: 8.05.2024; fot. A. Bojęś-Białasik, 2019

Church and convent of the Norbertine Sisters in Zwierzyniec in Kraków – views from the north. Source: Google Maps, © 2024, Google, © 2024, Airbus, CNES/Airbus, MGGP Aero, Maxar Technologies, (accessed: 8 May 2024); photo: A. Bojęś-Białasik, 2019

kościół Najświętszego Salwatora. Wbrew dawnej opinii zgromadzenie nigdy nie miało charakteru klasztoru podwójnego, a konwent zakonnicy był jedynie obsługiwany przez męską prepozyturę, której siedziba znajdowała się najpewniej w pobliżu, ale poza terenem żeńskiego claustrum.

Klasztor od początku swojego istnienia miał charakter elitarny. Przyjmowano do niego córki rodów rycerskich i szlacheckich, stanowił on więc silny i bogato uposażony ośrodek życia religijnego dla kobiet. W latach 1220–1259 najjaśniejszą gwiazdą zwierzynieckiego konwentu była Bronisława, mająca opinię świętej (została beatyfikowana w 1839 roku), której przypisuje się rodzinne związki z Jaksą i św. Jackiem Odrowążem. Pomimo klęsk, które dotknęły klasztor w XIII wieku (pożar i najazd tatarski), konwent aż do pierwszej połowy XIV wieku przeżywał okres gospodarczej prosperity. Dalsze losy konwentu były zmienne. Reforma, która z inicjatywy Władysława Jagiełły objęła klasztor zwierzyniecki na skutek rozluźnienia klauzury – powszechnie obserwowanego w klasztorach żeńskich pomiędzy XIV a XVI wiekiem – nie pozbawiła, co prawda, norbertanek niezależności, ale powrót do wyjątkowej roli konwentu nastąpił dopiero na początku XVII stulecia⁵.

⁵ Ibidem, s. 129–166.

2 Stan portalu w 2018 roku przed rozpoczęciem prac badawczych i konserwatorskich. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2018

Condition of the portal in 2018 before the commencement of research and conservation work. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2018

Wzmianka z 1225 roku mówiąca o spłonięciu w wyniku uderzenia pioruna wieży klasztoru (lub może kościoła) zakonnic na Zwierzyńcu⁶ oraz tradycja wiązania zniszczeń klasztoru w 1241 roku z najazdem tatarskim wydają się wskazywać, że konwent miał już wtedy trwałe zabudowania, które wznosił (objął? zaadaptował?) po przybyciu na Zwierzyniec. W ramach odbudowy po tych zdarzeniach przypuszczalnie dokończono budowę ceglano-kamiennego kościoła klasztorowego, który został wówczas wyposażony w monumentalny kamienny portal, stanowiący przedmiot niniejszych rozważań. Najstarszy znany nam kościół był prawdopodobnie prostą jednonawową, beztranseptową budowlą o drewnianym stropie i pojedynczej masywnej wieży zachodniej. Brakowało natomiast jakichkolwiek danych do rekonstrukcji formy prezbiterium, które – zgodnie z tradycją premonstratensów – mogło być wyposażone w boczne aneksy.

Budynki klasztorne wielokrotnie ulegały zniszczeniu na skutek pożarów (w 1494 i 1527 roku), powodzi oraz klęsk militarnych (w 1587 i 1655 roku), były więc sukcesywnie odnawiane i modernizowane pomiędzy XVI a XIX stuleciem. Co istotne, klasztorowi udało się uniknąć kasaty, która w okresie od drugiej połowy XVIII wieku do 1900 roku dotknęła wiele polskich zgromadzeń. Największa akcja odnowy i rozbudowy klasztoru nastąpiła w pierwszej ćwierci XVII wieku z inicjatywy wybitnej ksieni Doroty Kąckiej. Prace budowlane powierzono Giovanniemu Petrinemu, który pracował pod kierunkiem ówczesnego architekta zamku królewskiego, Jana Trevana. Tę barokową przebudowę zrealizowano z wielkim rozmachem, powiększono wydatnie kościół i klasztor, nad którym nadbudowano wysokie ściany attykowe, nadające jego skromnej architekturze odpowiednie proporcje. W wyniku tych działań wzdłuż lewego brzegu Wisły powstało rozległe założenie klasztorne, skupione wokół dwóch wirydarzy i dziedzińca kościelnego.

⁶ I. Długosii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 5–6, Kraków 2005, s. 243.

Nowożytnie przebudowy kościoła nie ominęły późnoromańskiego portalu głównego, usytuowanego w północnej ścianie, który szczęśliwie pozostawiono w pierwotnym miejscu, lecz zasłonięto masywną wieżą – dzwonnica dostawioną do tejsze ściany. Sam portal, na skutek sukcesywnej kumulacji warstw kulturowych i podnoszenia się poziomu terenu otaczającego kościół oraz poziomu użytkowego kościoła, do połowy swojej wysokości pogrzyżył się w warstwach ziemnych. Jego dolne partie – części trzonów kolumnienek, ich bazy oraz cokół – na wiele lat znalazły się pod poziomem gruntu. W rezultacie doraźnych adaptacji portalu do zmieniających się warunków usunięto, niestety, część elementów jego kompozycji – archiwolt i węgarów. Wieloletnie pograżenie w gruncie i lata zaniedbań konserwatorskich doprowadziły portal do katastrofalnego stanu, który wymagał natychmiastowej reakcji (il. 2).

Stan badań

Pierwszym badaczem, który opisał architekturę zespołu klasztornego na Zwierzyńcu, był Władysław Łuszczkiewicz. W obszernym artykule opublikowanym w 1891 roku przedstawił swoje interpretacje i spostrzeżenia dotyczące kościoła i klasztoru⁷. W ramach prowadzonych przez siebie w 1874 roku badań wykonał niewielki wykop przy lewym (wschodnim) ościeżu portalu i zadokumentował jego dolną, ukrytą w warstwach ziemnych partię, co zaowocowało powstaniem pierwszej rekonstrukcji domniemanej pierwotnej formy portalu (il. 3). Prawdopodobnie po zakończeniu ówczesnych badań ościeża nie zasypano ponownie ziemią, ale wykonano wokół niego ceglany murek oporowy, który przez kolejnych 140 lat umożliwiał dostęp do dolnej części portalu i zabezpieczał go przed zasypaniem warstwami ziemi skumulowanymi w kruchcie⁸.

W 1958 roku w ramach nadzoru archeologicznego nad pracami instalacyjnymi Teresa Lenkiewicz wykonała wykopy sondażowe między innymi przy prezbiterium kościoła i na tak zwanym wielkim wirydarzu. Natrafiła wówczas na pozostałości cmentarza poprzedzającego okres barokowej rozbudowy kościoła oraz ustaliła, że strop skalnego podłoża w rejonie kościoła gwałtownie opada w kierunku północnym⁹. Na przełomie lat 50. i 60. XX wieku niewielkie rozpoznania archeologiczne prowadził w klasztorze Andrzej Żaki¹⁰, a następnie Kazimierz Radwański, który podjął współpracę z Wiktorem Zinem i Władysławem Grabskim. Ci ostatni w latach 60. ubiegłego wieku wykonali kilka wykopów sondażowych¹¹, zainspirowani między innymi wzmianką Stanisława Tomkowicza o zachowanych w piwnicach klasztoru reliktach „nieznanej dotychczas XII-wiecznej klasztornej prostokątnej budowli wykonanej z ciosów”¹². Zapowiadana wówczas kontynuacja badań nad interpretacją owych relikatów nigdy nie nastąpiła.

⁷ W. Łuszczkiewicz, *Romański portal XIII wieku w kościele klasztornym na Zwierzyńcu*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1891, t. 4, s. 1–14.

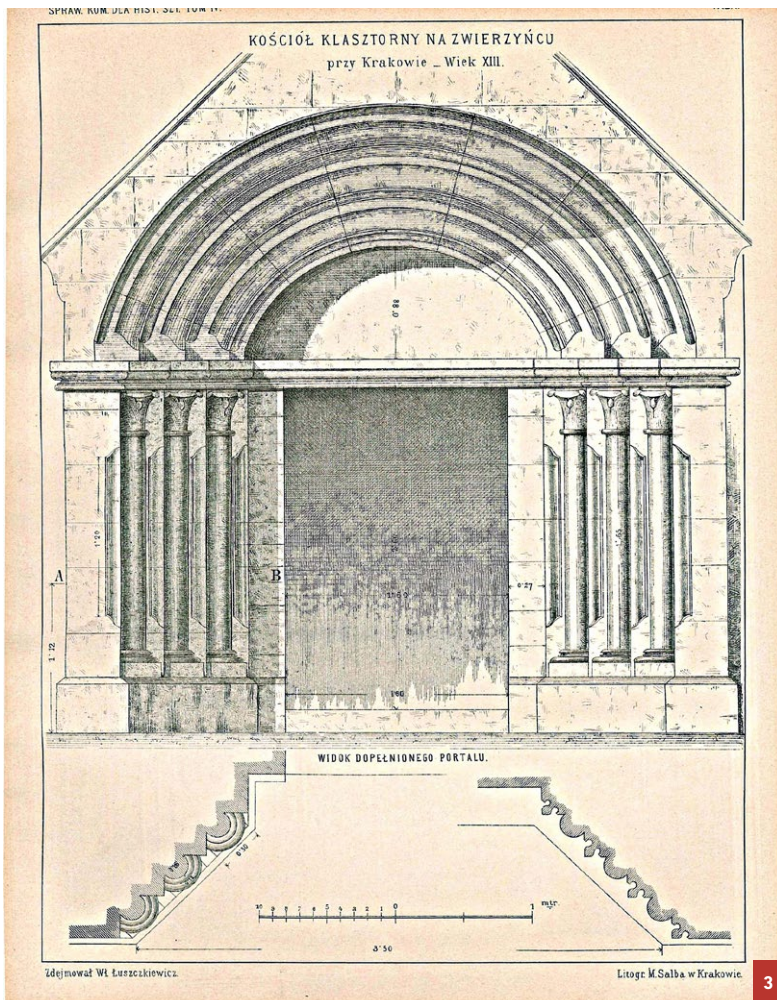
⁸ Do czasu podjęcia badań w 2018 roku dawny wykop Łuszczkiewicza pozostawał wyeksplorowany z ziemi i nakryty metalową płytą, która umożliwiała wgląd w dolne partie portalu. Nieliczne archiwalne fotografie sprzed 1957 roku przedstawiają to miejsce pokryte posadzką z płyt kamiennych, na której była ustawiona kropielnica.

⁹ T. Lenkiewicz, *Wyniki obserwacji wykopów przypadkowych i archeologicznych badań sondażowych prowadzonych na terenie klasztoru norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie*, „Prace Archeologiczne” 1962, z. 4, s. 157–166.

¹⁰ Rezultaty ówczesnych badań autor przedstawił w publikacjach: A. Żaki, S. Kozieł, J. Niżnik, *Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w latach 1958–1961 (serie: VI–IX)*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1963, t. 15, s. 339; A. Żaki, *Początki Krakowa*, Kraków 1965.

¹¹ Wyniki ówczesnych badań nigdy nie zostały opublikowane. Lapidarną informację o ich prowadzeniu zawarto w artykule: W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, „Rocznik Krakowski” 1966, t. 38, s. 33–74. Wyniki badań archeologicznych zostały zawarte w książce: K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, Kraków 1975.

¹² Stanisław Tomkowicz opracował wówczas hasła: *Klasztor PP Norbertanek (Premonstrantek) i Kościół klasztorny św. Augustyna* – idem, *Powiat krakowski [w:] Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. 2, Kraków 1906, s. 306, 308.

3

Rekonstrukcja pełnej formy portalu wykonana przez Władysława Łuszczkiewicza. Źródło: W. Łuszczkiewicz, *Romański portal XIII wieku w kościele klasztornym na Zwierzyncu*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii i Sztuki w Polsce” 1891, t. 4

Full reconstruction of the portal by Władysław Łuszczkiewicz. Source: W. Łuszczkiewicz, ‘Romański portal XIII wieku w kościele klasztornym na Zwierzyncu’, *Sprawozdania Komisji do Badania Historii i Sztuki w Polsce* 1891, vol. 4

W latach 90. XX wieku wykonano badania architektoniczne wybranych pomieszczeń klasztornych – tak zwanej kuchni gotyckiej i refektarza – w związku z ich planowaną adaptacją na muzeum¹³. Badania te, jakkolwiek istotne, miały jednak charakter lokalny i bardzo ograniczony zasięg.

Na początku obecnego stulecia klasztor wraz z kościołem stały się przedmiotem rozpoznania w ramach projektu badawczego Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej. Rezultatem były cyfrowe rekonstrukcje faz budowy zespołu wraz z wizualizacją pierwotnej formy późnoromańskiego portalu¹⁴. Dekadę później (w latach 2018–2023) dzięki finansowemu wsparciu Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa przystąpiono do interdyscyplinarnych badań terenowych, które zmierzały do odsłonięcia pełnej formy portalu, jego konserwacji i ekspozycji¹⁵. Niniejszy tekst jest opisem rezultatów badań archeologiczno-architektonicznych wykonanych w związku z tą inwestycją.

¹³ Badania architektoniczne wykonali Waldemar Niewalda i Piotr Stępień. Dokumentacja tych badań zatytułowana *Klasztor PP Norbertanek na Zwierzyncu w Krakowie. Zespół sal w części gotyckiej klasztoru (skrzydło wschodnie). Badania architektoniczne i wnioski konserwatorskie*, opracowana w 1994 roku, znajduje się w archiwum WUOZ w Krakowie.

¹⁴ Projekt naukowy MNiSW nr 2808/B/To2/2009/37 pod nazwą *Rozwiązania funkcjonalno-przestrzenne oraz techniczne i inżynierskie wybranych średniowiecznych klasztorów małopolskich w kontekście specyfiki reguły zgromadzenia. Zagadnienia badawcze i konserwatorskie*, realizowany w latach 2009–2012. Kierownik projektu: Anna Bojęś-Białasik.

¹⁵ Prace, które prowadzono w dwóch etapach, dofinansowano ze środków Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa. Badania architektoniczne prowadziła Anna Bojęś-Białasik. Badania archeologiczne

4

Ościeża portalu przed podjęciem prac badawczych w 2018 roku. W posadzce przy lewym węgarze metalowa płyta osłaniająca dawny wykop Władysława Łuszczkiewicza. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2018

Jambs of the portal before commencement of research work in 2018. In the floor near the left-hand jamb is a metal plate covering a former trench made by of Władysław Łuszczkiewicz. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2018

5

Zniszczenia form architektonicznych spowodowane wilgocią i zasoleniem. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2018

Destruction of architectural forms caused by damp and salinity. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2018

Przekształcenia portalu oraz jego forma i stan przed podjęciem badań w 2018 roku

Późnoromański portal kościoła klasztorowego, wzniesiony w całości z piaskowca, jest datowany na okres około 1250 roku¹⁶. W chwili podjęcia badań kompozycję portalu tworzyły częściowo zachowane rozglifione ościeża o profilowanych uskokach węgarów, w których były ustawione dwie pary kolumniek o głowicach pączkowych. Nad nimi przebiegał gzyms impostowy, stanowiący podstawę dla zachowanej w pełni archiwolty zewnętrznej oraz reliktyw archiwolty środkowej. Profilowanie archiwolt o lekko spłaszczonym kształcie tworzyły dwa grube wałki rozpoczynające się na płaszczyźnie gzymsu impostowego formą falistego szponu (il. 4 i 5). Brakowało najbardziej wewnętrznej archiwolty wraz z odpowiadającą jej parą kolumniek oraz uskoków węgarów. Dolne partie portalu pozostawały ukryte pod poziomem posadzki kruchty (il. 6). W środkowej części portalu, nie całkiem symetrycznie, znajdowało się obecne wejście do kościoła o trójbocznym nadprożu wpasowanym w geometrię archiwolty. Kamienne obramienie wejścia wykonano z bloków piaskowca, prawdopodobnie wtórników. Przestrzeń pomiędzy obramieniem wejścia a resztkami późnoromańskiego portalu wypełniono ceglaną zamurówką. Na kolumniekach zachowały się koliste i wrzecionowate wgłębienia (il. 7), uznawane do niedawna za ślady użycia świdra ogniowego,

realizowała Firma Archeologiczna Framea – Monika Łyczak. Badania i prace konserwatorskie wykonała Firma Konserwatorska Piotr Biało – Zabytki Malarstwa, Rzeźby, Architektury z siedzibą w Krakowie. Pracami konserwatorskimi kierowała zaś Karolina Pachuta.

¹⁶ Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 258.

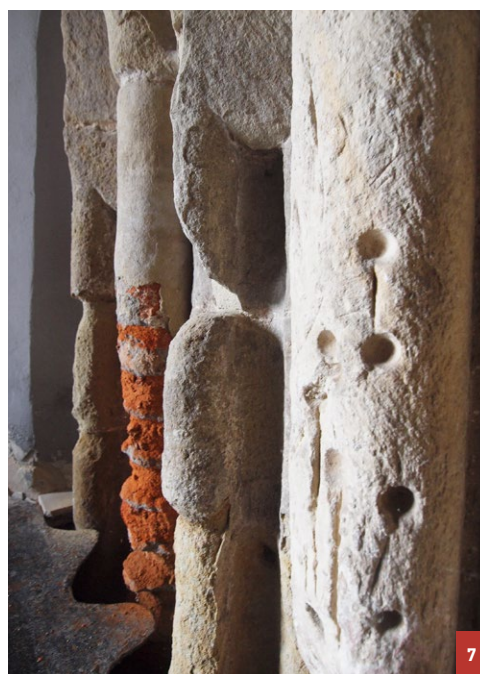

6 Stan zachowania dolnych partii lewego ościeża portalu w chwili rozpoczęcia badań. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2018

State of preservation of the lower parts of the left-hand jamb of the portal at the beginning of research work. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2018

7 Otwory dołkowe i rysy zachowane na trzonie kolumny portalu. W tle widoczne głębokie ubytki kamienia w obrębie uskoków węgarów oraz wtórna ceglana wstawka w miejscu kamiennej kolumny. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2018

Holes and scratches preserved on the shaft of the portal's column. In the background, deep losses in the stonework are visible near the faults on the jambs and a brick insert in the stone column. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2018

ostatnio zaś przekonująco zinterpretowane przez Jana Bromowicza i Janusza Magierę¹⁷. Pierwotnie portal był ujęty w domek portalowy, którego jedyną pozostałością jest negatyw trójkątnego szpica szczytu zachowany na ścianie na pierwszym piętrze wieży (il. 8).

Najpóźniej wraz z dobudową barokowej wieży, co nastąpiło w 1613 roku, usunięto ów domek i w tym miejscu oparto sklepienie kolebkowo-krzyżowe kruchty urządzonej na parterze wieży. Można jednak przypuszczać, że dokonano tego już w XVI wieku w związku z budową starszej, parterowej kruchty nakrytej dachem pulpitowym. Przemawiałyby za tym ikonografia i ślady

¹⁷ J. Bromowicz, J. Magiera, „Podjadane” kościoły, „Nowy Kamieniarz” 2022, nr 129, s. 94–97.

8 Negatyw trójkątnego szpica domku portalowego zachowany na północnej ścianie kościoła. Widoczne zaciemnienia to warstwa tlenku miedzi. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2018

Trace of the triangular pointed tip of the portal preserved on the north-facing wall of the church. The visible darkening is a layer of copper oxide. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2018

9 Stan portalu i ścian kruchty przed 1957 rokiem

a) Źródło: R. Żurkowa, *Kraków wczesnośredniowieczny (wiek X do pierwszej połowy XIII)* [w:] *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957

b) Źródło: Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009

The condition of the portal and walls of the porch before 1957

a) Source: R. Żurkowa, 'Kraków wczesnośredniowieczny (wiek X do pierwszej połowy XIII)' in: *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, ed. J. Dąbrowski, Kraków 1957

b) Source: Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warsaw 2009

miedzianych zacieków (warstwa tlenków miedzi) na ceglany wątku nad negatywem szpica szczytu, które mogły pochodzić od miedzianego pokrycia dachu kruchty (il. 8). Trudno natomiast jednoznacznie stwierdzić, kiedy usunięto wewnętrzną parę kolumniek wraz z odpowiadającymi im partiami archiwolt. Bez wątplenia miała na to wpływ konieczność dostosowywania wejścia do kościoła do podnoszącego się z upływem czasu poziomu użytkowego na zewnątrz i we wnętrzu świątyni. Warto zauważyć, że pomimo zmieniających się potrzeb i stylistyki wykazano konsekwencję w dążeniu do zachowania starego portalu jako głównego wejścia do kościoła. Prawdopodobnie już po badaniach Łuszczkiewicza wymieniono lub uzupełniono jedną z dwóch kolumniek w lewym ościeżu i zastąpiono ją filarkiem wymurowanym z cegły na zaprawie cementowej. Odkopanie lewego ościeża pozwoliło Łuszczkiewiczowi na konstatację, że podstawa portalu znajdowała się 1,12 m poniżej ówczesnego poziomu dna kruchty.

Doraźne interwencje w XX wieku (pobiałe, malowanie) służyły bieżącemu odświeżeniu portalu i wnętrza kruchty, na których bezustannie pojawiały się wykwity solne i z których płacami odpadał tynk (il. 9). Panaceum na te zjawiska miało być pokrycie ścian kruchty tynkiem cementowym (!), co – jako najgorszy z możliwych pomysłów – oczywiście tylko przyspieszyło proces degradacji portalu.

10 Badania architektoniczne górnej połowy portalu w 2018 roku. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2018

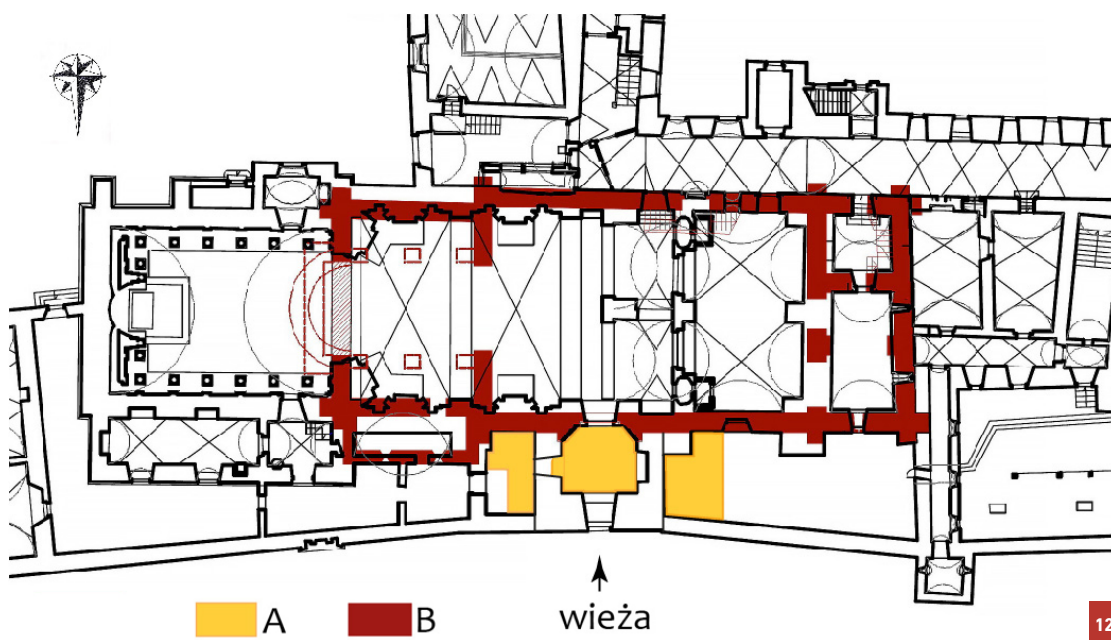
Architectural research of the upper half of the portal in 2018. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2018

Na początku obecnego stulecia stan techniczny portalu drastycznie się pogorszył. Zniszczenia wywołane zawilgoceniem i zasoleniem oraz brakiem konserwacji spowodowały intensywne osypywanie się powierzchni kamienia i daleko posunięty zanik form architektonicznych portalu. Na części kamienia pojawiły się bardzo głębokie wżery, których powstawaniu sprzyjało nieustanne wystawienie portalu na zmiany warunków atmosferycznych. Podjęcie natychmiastowych działań zabezpieczających stało się więc koniecznością.

Rezultaty badań archeologiczno-architektonicznych wykonanych w latach 2018–2023

Podjęte prace badawcze i konserwatorskie miały na celu przede wszystkim odsłonięcie, konserwację i ekspozycję pełnej formy portalu¹⁸. Ponadto zaplanowano wykonanie izolacji przeciwwilgociowej murów wieży i częściowo kościoła, aby ograniczyć napływ wilgoci w bezpośrednie otoczenie portalu. Podjęto także prace konstrukcyjne związane z organizacją nowego wejścia do kościoła. Działania rozpoczęte w 2018 roku badaniami architektonicznymi górnej partii portalu miały więc charakter interdyscyplinarny (il. 10 i 11). W 2020 roku do badań włączyli się archeolodzy, którzy eksplorowali zasypaną dolną partię portalu, aż do osiągnięcia poziomu wymaganego do wprowadzenia konstrukcji kładki nad opróżnioną z ziemi przestrzenią kruchty i do zainstalowania

¹⁸ Niniejszy tekst koncentruje się wyłącznie na pracach archeologiczno-architektonicznych związanych z odsłonięciem portalu i na konkluzjach mających wpływ na rozpoznanie przekształceń bryły kościoła. Opis pozostałych działań związanych z ratowaniem i konserwacją portalu (diagnostyka, badania specjalistyczne, prace konserwatorskie) został przedstawiony w osobnym artykule – por. K. Pachuta et al., *Conservation of the late Romanesque sandstone portal of the church of the premonstratensian convent in Kraków, Poland*, „International Journal of Conservation Science” 2022, vol. 13, iss. 3, s.753–770.

11 Odkrytki wgłębne w celu odślonienia zakończeń płyt gzymsu impostowego. Fot. A. Bojęś-Białasiak, 2018
Deep probe expose the ends of the imposts. Photo: A. Bojęś-Białasiak, 2018

12 Plan kościoła klasztornego (A – strefy objęte badaniami w latach 2018–2023, B – domniemany plan kościoła w XIII wieku). Oprac. J. Czechowicz, 2012; A. Bojęś-Białasiak, 2023
Plan of the monastery church (A – zones studied in 2018–2023, B – purported plan of the 13th century church). Prepared by J. Czechowicz, 2012; A. Bojęś-Białasiak, 2023

iluminacji portalu¹⁹. Ze względu na przewidziany zakres prac budowlanych eksploracją archeologiczną objęto także dwa rejonu na zewnątrz wieży, a mianowicie pomieszczenie przy obecnej zakrystii przylegające do wieży od wschodu oraz teren dawnego podwórzka gospodarczego, usytuowany od zachodu (il. 12).

Równolegle prowadzono prace konserwatorskie i diagnostyczne, które zmierzały do ustalenia przyczyn zawilgocenia portalu i murów kruchty. Wykonano też serię odwiertów geotechnicznych, by określić głębokość występowania wód podziemnych. Ponadto przeprowadzono badania

¹⁹ Autorami projektu architektonicznego nowego wejścia do kościoła klasztornego byli architekci Józef Białasiak i Witold Bolek z biura architektonicznego B2 Studio w Krakowie.

13 Kolejne etapy odsłaniania dolnych partii portalu i pochówków dokonanych w jego otoczeniu. Fot. A. Bojęś-Białasiak, M. Łyczak, 2020

Subsequent stages of uncovering the lower parts of the portal and burials made in the vicinity. Photo: A. Bojęś-Białasiak, M. Łyczak, 2020

stopnia zawilgocenia portalu oraz murów wieży, badania petrograficzne budulca portalu i jego przewodnictwa elektrycznego, a także diagnostykę całego systemu odprowadzenia wody w otoczeniu kościoła²⁰. W sposób ciągły monitorowano również zmiany temperatury i wilgotności w obrębie kruchty. Ustalono, że główną przyczyną zniszczeń była migracja wilgoci i rozpuszczonych w niej soli z wnętrza murów właśnie przez portal²¹, który ze względu na zróżnicowaną porowatość piaskowca i uszczelnienie wnętrza kruchty tynkami cementowymi okazał się po prostu najdogodniejszą drogą ich ujścia.

Forma i budowa portalu oraz partii fundamentowej

Badania archeologiczne pozwoliły odsłonić dolną partię portalu wraz z jego podbudową i częścią partii fundamentowej. Dzięki temu potwierdzono, że pierwotnie każde z ościeży portalu tworzyła kompozycja złożona naprzemiennie z trzech kolumniek o głowicach pączkowych ustawionych w czterech uskokach węgarów o półkolistym profilowaniu krawędziach. Bazę każdej z kolumniek tworzyły dwa spłaszczone torusy rozdzielone głęboko podcięтым trochilusem. Krawędź każdego z górnych torusów obiegały dwie poziome listewki rozdzielone płytkim żłobkowaniem. Dolne

²⁰ Proces diagnostyki portalu pod względem zawilgocenia, zasolenia i budowy petrograficznej kamienia został szczegółowo opisany w artykule: K. Pachuta et al., *Conservation of the late Romanesque sandstone portal...*, op. cit.

²¹ Badania petrograficzne potwierdziły, że portal wzniesiono z kilku odmian piaskowca karpackiego, różniących się barwą, uziarnieniem oraz rodzajem spoiwa, co wpłynęło na zróżnicowaną zwięzłość struktury poszczególnych bloków kamienia. Ustalono także, że budulec pochodził z wielu źródeł, a analogiczne odmiany piaskowców stwierdzono również w innych wczesnośredniowiecznych budowlach Krakowa, między innymi w kościele benedyktynów w Tyńcu i rotundzie dwuabsydowej na Wawelu (tak zwanym kościele B). Zob. K. Pachuta et al., *Conservation of the late Romanesque sandstone portal...*, op. cit., s. 759, 765.

14 Lewe ościeże portalu z widocznym brakiem stabilnego podparcia i z dobrze zachowanymi profilami bazy usuniętej wewnętrznej kolumnienki. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2020

The left-hand jamb of the portal shows a visible lack of stable support and well-preserved profiles of the base of the removed internal column. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2020

15 Prawe ościeże z wtórnie skutym narożnikiem zewnętrznej kostki cokołu. Strzałkami oznaczono skucie cokołu i relikw III-wiecznego poziomu użytkowego przy portalu. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2020

Right-hand jamb with a secondarily hewn corner of the outer socle. The arrows mark the hewn socle and the relic of the 13th-century level next to the portal. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2020

torusy baz były charakterystycznie wysunięte poza plinty. Baza każdej kolumnienki stała na osobnej kostce cokołu, która jako szersza od plinty łączyła się z nią profilem łagodnie podkrojonego ćwierćwałka (il. 13).

Cokoły lewego i prawego ościeża różniły się budową. Cokół po lewej stronie (wschodniej) był symetryczny, a jego skrajne uskoki (wewnętrzny i zewnętrzny) zachowywały logikę budowy formy, podkreślając początek i koniec kompozycji. Z kolei cokół prawego ościeża (zachodniego) był niesymetryczny. Rozpoczął się, co prawda, prawidłową formą uskołu od wewnętrznej strony ościeża, ale był pozbawiony zewnętrznej formy kończącej kompozycję cokołu, która powinna się zawiązać na frontową elewację domku portalowego. Ościeże to sprawiało wrażenie niedokończonego, przygotowanego wręcz na dostawienie kolejnych uskoków węgarów, a tylko doraźnie dostosowanego do formy zakończenia poprzez skucie naroża zewnętrznej kostki cokołu (il. 14 i 15). Warto przy okazji dodać, że nieznaczne różnice dostrzeżono także w szerokości

16

Głowica pączkowa odkuta w formie płytkiej taszli z twardej odmiany piaskowca. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2018

The bud-shaped capital is carved in the form of a shallow plate made of a firm sort of sandstone. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2018

16

płyty gzymsu impostowego, która w lewym ościeżu była zdecydowanie węższa niż w prawym. Ponadto skrajna głowica kolumnienki prawego ościeża różniła się od pozostałych. Przede wszystkim wykonano ją – jako jedyną – ze zbitiej i twardej odmiany piaskowca. Dzięki temu zachowały się na niej pozostałości subtelnych form, które naśladowały krawędzie i żyłki sztywnych łodyg roślinnych i były zwieńczone kulistymi, zwiniętymi pąkami (niestety w całości ubitymi). Prócz tego odkuto ją w formie płytkiej taszli, a nie pełnego bloku kamienia, co sugerowało wstępnie, że została wykonana i wstawiona wtórnie. Jednak badania zaprawy w głębi spoiny nie potwierdziły tych podejrzeń – wskazywały, że ta rzekoma „wstawka” pochodziła z wczesnego (pierwotnego?) etapu montażu portalu w docelowym miejscu (il. 16).

Stan zachowania odsłoniętych dolnych partii portalu, które znaleźliśmy dotychczas tylko z przekazu Łuszczkiewicza, okazał się różny. W lewym ościeżu zniszczone i nieczytelne były zwłaszcza bazy kolumnienek (z jednym wyjątkiem) oraz profile skrajnego zewnętrznego uskołu. Paradoksalnie właśnie tutaj, za sprawą wtórnego замуrowania, zachowały się bardzo dobrze baza i fragment trzonu wewnętrznej kolumnienki, odpowiadającej usuniętej archiwolcie. Dzięki temu udało się zdobyć niepodważalne dowody na ich pierwotną późnoromańską formę. W prawym ościeżu najbardziej zniszczone były bazy kolumnienek, pierwotnie wysunięte poza plinty.

Wątpliwości interpretacyjne wzbudziły natomiast odsłonięte w trakcie badań archeologicznych podbudowa portalu i jego fundament. Ościeża portalu osadzono bowiem na zbyt płytkim pasie podbudowy wykonanym z opracowanych kamiennymi dużych bloków piaskowca i wapienia. W rezultacie glify na mniej więcej jednej trzeciej szerokości zostały wysunięte poza tę podbudowę i w zasadzie pozbawione podparcia, które próbowano uzupełnić doraźnie luźno upchanymi bryłami kamienia łamanego. Ponadto w kamiennym fundamencie ujawniono szerokie poszerzenie ku północy (pod domek portalowy?), które jednak nie korelowało z rzeczywistą pozycją portalu. Wyglądało to tak, jakby został on intencjonalnie przesunięty ku wschodowi w stosunku do pierwotnie zaplanowanego miejsca (il. 17).

Stratygrafia nawarstwień historycznych

Eksplorację archeologiczną w kruchcie (w bezpośrednim sąsiedztwie portalu) prowadzono do poziomu stropu calca, czyli do głębokości około 4 m poniżej dotychczasowego poziomu posadzki. W górnych warstwach zarejestrowano nawarstwienia nasypowe i niwelacyjne, świadczące o znacznym podniesieniu się poziomu gruntu przed kościołem od czasu jego budowy, a związane

17

Odsłonięta pełna forma portalu wraz z kamienną podbudową z wtórników i fundamentem. Widoczne rozminięcie się poszerzenia fundamentu z rzeczywistą pozycją portalu. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2020

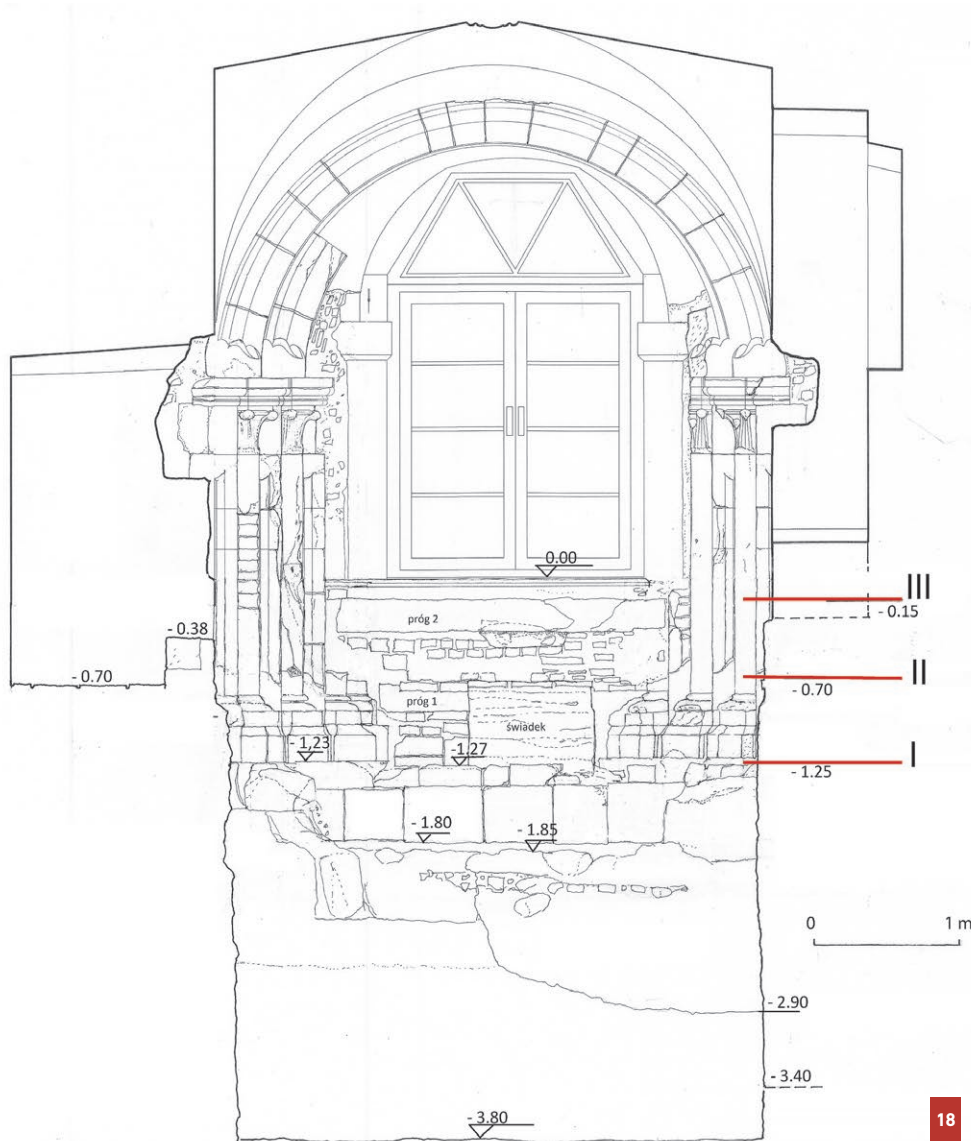
The full revealed form of the portal with a stone support made of secondary used ashlars and with the foundation part below. There is a visible discrepancy between the widening of the foundation and the actual position of the portal. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2020

17

z nowożytnymi pracami remontowymi i odbudowami po zniszczeniach wojennych i innych kataklizmach, głównie pożarach. Odsłonięto pozostałości trzech historycznych poziomów użytkowych (w tym dwóch o nowożytnej metryce) poprzedzających ułożenie współczesnej posadzki (il. 18). W zasadzie bezpośrednio pod nią odsłonięto nawierzchnię z płyt piaskowca o zróżnicowanych wymiarach, użytą w pierwszej połowie XX, a zapewne także już w XIX wieku. Około 70 cm poniżej dotychczasowej posadzki zaobserwowano szczątkowo zachowany starszy poziom, wykonany z ceramicznych płytek o wymiarach mniej więcej 28×28 cm ułożonych na wylewce wapiennej. Był on najprawdopodobniej związany z XVII-wieczną przebudową kościoła i wzniesieniem wieży. Płytki zachowały się jedynie w narożach kruchty oraz na dnie głębokiej niszy w jej ścianie wschodniej.

W trakcie badań udało się także uchwycić relikty wzmiankowanego już starszego obiektu murowanego, poprzedzającego budowę wieży, w którego obrębie znalazł się romański portal po rozbiórce domku portalowego. Poniżej resztek posadzki ceramicznej w zachodniej części kruchty odsłonięto szczątkowo zachowane fragmenty murów fundamentowych wykonanych z wapienia

18 Dokumentacja portalu po odsłonięciu z oznaczeniem trzech ujawnionych poziomów użytkowych: I – poziom z XIII wieku, II – poziom z początku XVII wieku, III – poziom z przełomu XIX i XX wieku. Rys. A. Bojęś-Białasik, 2020

Documentation of the portal after its unveiling with the marking of the three revealed functional levels: I – 13th century level, II – early 17th century level, III – level at turn of the 19th and 20th centuries. Drawing by A. Bojęś-Białasik, 2020

łamanego z reliktem partii naziemnej wzniesionej z cegły palcówki. Relikty te można identyfikować ze wspomnianą niewielką kruchtą nakrytą dachem pulpitowym, widoczną na drzeworycie z archiwum klasztoru Sióstr Karmelitanek Bosych na Wesołej w Krakowie, przedstawiającym zwierzynieckie kościoły – klasztorny i Najświętszego Salwatora – przed 1604 rokiem²² (il. 19). Dane archeologiczne wskazują, że zewnętrzny poziom terenu przed kościołem na początku XVII wieku znajdował się 80–90 cm poniżej poziomu dotychczasowego dna kruchtę. Najstarsza posadzka, związana z funkcjonowaniem barokowej wieży (po 1613 roku), została ułożona na wylewce wapiennej położonej bezpośrednio na koronie zniszczonego budynku, co stanowi istotną przesłankę potwierdzającą wczesne (pierwsza połowa XVII wieku) datowanie wspomnianej posadzki²³ oraz wskazuje, że w momencie jej układania bazy kolumn portalu były już pogrążone w nawarstwieniach ziemnych.

²² Treść drzeworytu została zidentyfikowana przez Panią Joannę Daranowską-Lukaszewską.

²³ Pewnych wątpliwości nastrocza jednak datowanie wyposażenia grobu, który jest starszy od samej posadzki ceramicznej (choć kontekst stratygraficzny został w znacznej mierze zniszczony przez jamę grobową najmłodszego pochówku – por. dalej). Na obecnym etapie opracowywania wydaje się, że dewocyjne elementy należące do zmarłego można datować najwcześniej na połowę XVII wieku. Trzeba zatem dopuścić i taką ewentualność, że płytki ceramiczne ułożono nieco później (być może pod koniec XVII wieku), ale na tym samym poziomie co pierwotną nawierzchnię wieży.

19

Domniemane relikty kruchty (oznaczone strzałkami) widocznej na drzeworycie *Procesja na Zwierzyńcu (widok klasztoru i kościoła norbertanek oraz kościoła Najświętszego Salwatora)* z archiwum klasztoru Sióstr Karmelitanek Bosych na Wesołej w Krakowie

a) Fot. A. Bojęś-Białasik, 2020

b) Źródło: I. Kęder, W. Komorowski, *Z ikonografii starego Krakowa* [w:] *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*, red. A. Grzybkowski, Z. Żygulski, T. Grzybkowska, Kraków 2008, s. 246, il. 11

Possible relics of the porch (marked with arrows) visible in the woodcut *Procesja na Zwierzyńcu (widok klasztoru i kościoła norbertanek oraz kościoła Najświętszego Salwatora)* [Procession in Zwierzyniec (view of the monastery and church of the Norbertines and the church of the Holy Saviour)] from the archives of the monastery of the Discalced Carmelite Sisters at Wesoła in Kraków

a) Photo: A. Bojęś-Białasik, 2020

b) Source: I. Kęder, W. Komorowski, 'Z ikonografii starego Krakowa' in: *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*, ed. A. Grzybkowski, Z. Żygulski, T. Grzybkowska, Kraków 2008, p. 246, fig. 11

Dzięki badaniom archeologicznym ustalono także, że jeszcze zanim przebudowano kościół i wzniesiono wieżę (czyli do początku XVII wieku), teren poprzedzający wejście do kościoła wykorzystywano do celów sepulkralnych. Obecność cmentarza – a konkretnie działanie związków chemicznych (między innymi kwasu propionowego, kwasu mlekowego, metanu i amoniaku) powstających na skutek postępujących procesów gnilnych (rozkład ciała) – bez wątpienia nie pozostaje obojętna dla znajdujących się w sąsiedztwie murów. W toku prac ujawniono 23 pochówki, w tym 22 zachowane w układzie anatomicznym i należące do osób obu płci: dorosłych, młodocianych oraz dzieci (w tym niemowląt), dokonane przed wzniesieniem wieży, oraz jeden pochówek mężczyzny dokonany już po jej wzniesieniu, w obrębie istniejącej kruchty. Ze względu na brak wyposażenia w najstarszych, położonych najniżej grobach trudno określić ich chronologię bezwzględnie. Na podstawie głębokości występowania pochówków oraz kontekstu stratygrafii nawarstwień ziemnych i reliktyw architektury można jedynie przypuszczać, że zmarłych w tym miejscu składano przynajmniej od późnego średniowiecza. Znaczna część pochówków uległa

20 Badania archeologiczne na zewnątrz wieży
 a) Widoczny kamienny profilowany cokół kościoła i pochówki po stronie zachodniej wieży. Fot. M. Łyczak, 2022
 b) Obszerny półkolisty fundament XIII-wiecznej przypory w kontekście pochówków. Fot. M. Łyczak, 2023

Archaeological research outside the tower
 a) Visible profiled stone plinth of the church and burials on the west side of the tower. Photo: M. Łyczak, 2022
 b) The extensive semi-circular foundation of a 13th-c. buttress in the context of burials. Photo: M. Łyczak, 2023

uszkodzeniu podczas wykonywania wykopów fundamentowych pod budowę wieży. Stosunkowo niewielka liczba luźnych kości (ze zniszczonych pochówków) odnalezionych w warstwach cmentarnych świadczy o małej intensywności użytkowania tej partii cmentarza, choć pochówek przed głównym wejściem dla wiernych do kościoła, symbolizującym mistyczną bramę do raju i samego Chrystusa, traktowano jako przywilej (il. 20). Cmentarz po północnej stronie kościoła prawdopodobnie przestał być użytkowany tuż po wzniesieniu wieży, czyli po 1613 roku, a ostatnim pochowanym mógł być wspomniany męczennik.

Ze względu na obecność grobów i przemieszanej warstwy cmentarnej nawarstwienia wczesnośredniowieczne na badanym terenie zachowały się jedynie szczątkowo. Niemniej jednak bezpośrednio przy ościeżach portalu zarejestrowano śladową obecność poziomego użytkowego utworzonego z wypalanej gliny żelazistej w postaci cegliny z niewielkim udziałem prymitywnych cegieł (słabo wypalonych i prawie całkowicie rozlasowanych). Na podstawie dokonanych obserwacji uważamy, że poziom wyznaczony przez te relikty można łączyć z okresem funkcjonowania portalu w XIII wieku, chociaż ze względu na ich szczątkowe zachowanie trudno to ostatecznie zweryfikować. Poniżej poziomu cegliny uchwycono warstwy zawierające pozostałości pożarowe (węgle drzewne, spaleniznę, popiół i grudki przepalanej gliny). Bardzo prawdopodobne, że stanowią one ślad jednej z dwóch katastrof, które dotknęły klasztor w początkowym okresie jego funkcjonowania – opisany przez Długosza pożar wywołany uderzeniem pioruna w 1225 roku lub pożar kościoła i klasztoru spowodowany najazdem tatarskim w 1241 roku. Warstwa spalenizny

wyraźnie opadała w kierunku północnym, co jest przesłanką dla rekonstrukcji układu topograficznego tego rejonu w okresie funkcjonowania najstarszego kościoła. Poniżej zalegała właściwie jałowa pod względem archeologicznym warstwa o charakterze aluwialnym i znacznej miąższości (60–80 cm), którą ze względu na obecność bardzo drobnych, amorficznych drobin polepy, węgielków drzewnych i szczątków roślin interpretujemy jako ślad po silnej, wręcz katastrofalnej powodzi, która musiała zniszczyć znajdujące się w tym miejscu zabudowania. W partii spągowej warstwa ta przechodziła łagodnie w ugrowy less – calec (grunt rodzimy, nienaruszony w wyniku działań człowieka). Na jego tle w trakcie eksploracji na terenie dawnego podwórza gospodarczego po zachodniej stronie wieży ujawniły się zarysy zagłębionego owalnego obiektu ze śladami przepalenia, który pełnił funkcję paleniska. W jego wnętrzu znaleziono fragmenty wczesnośredniowiecznego dużego naczynia ceramicznego o łagodnym, esowatym profilu i dekoracji w postaci dookólnych linii rytych, z dnem ozdobionym znakiem garncarskim w formie trójkąta. Nie można wykluczyć, że palenisko funkcjonowało w tym miejscu jeszcze przed przybyciem norbertanek lub na samym początku ich obecności. Stanowiłoby wtedy element nieznanych, najstarszych zabudowań, funkcjonujących jeszcze przed wzniesieniem romańskiego kościoła z portalem.

Relikty XIII-wiecznego kościoła

Pozostałości najstarszej świątyni klasztornej, datowanej na pierwszą połowę XIII wieku, są związane właśnie ze schyłkowymi fazami okresu wczesnego średniowiecza i uformowanymi wówczas warstwami kulturowymi. Duże partie tego kościoła – poza ujawnioną formą głównego portalu – zachowały się w obecnej bryle świątyni, która w XVII wieku została rozbudowana i nadbudowana na bazie budowli późnoromańskiej. Do XIII-wiecznych pozostałości należą duże fragmenty ceglanych murów korpusu nawowego z przyporami i mury wieży zachodniej z reliktem fryzu arkadkowego, wykonane w wątku wendyjskim, dwa okna o półkolistych archiwoltach zachowane na pierwszym piętrze wieży oraz kamienny cokół obiegający kościół, który odkryto w wykopach archeologicznych na zewnątrz wieży.

Podbudowę cokołu portalu stanowiły bloki piaskowca oraz wapienne elementy kostkowe charakterystyczne dla romańskich wątków typu *petit appareil* i *moyen appareil*, co w obliczu zaobserwowanych anomalii w budowie portalu i jego fundamentu zmusza do refleksji nad losami budowy kościoła. Tym bardziej że w wykopie po wschodniej stronie wieży wyróżniono dwa etapy budowy fundamentu jego ściany północnej. Fazowość wznoszenia fundamentu i przesunięcie kompozycji portalu względem niego, brak stabilnej podbudowy ościeży oraz asymetria portalu mogą wskazywać na wtórne zmiany w stosunku zarówno do niego samego, jak i do całego planu XIII-wiecznego kościoła. Badania archeologiczne, które potwierdziły XIII-wieczną datację portalu, jednoznacznie wykluczyły jednak jego wtórne przemieszczenie czy jakiegokolwiek ingerencje w podstawę po instalacji w istniejącym miejscu. Nasuwa się więc przypuszczenie, że widoczne anomalie musiały wystąpić na bardzo wczesnym etapie budowy kościoła i mogły mieć związek na przykład z najazdem tatarskim w 1241 roku. Być może w wyniku rozproszenia lub ucieczki warsztatu budowlanego portal złożono już po najeździe nie w pełni fachowo, dostępnymi siłami, z niekompletnych elementów i stąd biorą się jego niewielkie asymetrie oraz niekonsekwencje budowy formy. Potwierdzenie tych (oraz innych potencjalnych) hipotez będzie możliwe w ograniczonym zakresie, niemniej zgromadzony materiał badawczy z pewnością pozwoli uściślić niektóre kwestie.

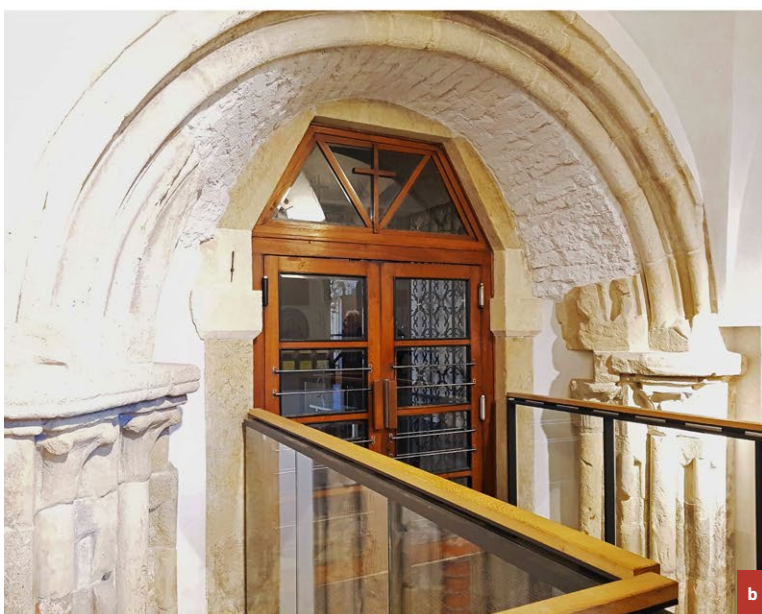
Dotychczasowe wnioski i perspektywy badawcze

Po kilku sezonach interdyscyplinarnych badań portal kościoła sióstr norbertanek na krakowskim Zwierzyńcu został wyeksponowany w swojej pełnej, monumentalnej formie. Dzięki właściwej diagnozie przyczyn zniszczeń powstrzymano procesy degradacji i zaniku form architektonicznych. Zrealizowano też projekt nowego wejścia do kościoła i iluminacji portalu, dzięki czemu percepcja tego imponującego elementu XIII-wiecznego kościoła klasztornego stała się w ogóle możliwa. Wykonano pełną sekwencję prac konserwatorskich, które będą okresowo powtarzane dla podtrzymania równowagi struktury piaskowca. Zastosowano model konserwacji zachowawczej, bez formalnych

21 Wygląd portalu i nowego wejścia do kościoła po badaniach i konserwacji. Fot. A. Bojęś-Białasik, 2023

The appearance of the portal and the new entrance to the church after research and conservation work. Photo: A. Bojęś-Białasik, 2023

uzupełnień czy rekonstrukcji. Jedynymi koniecznymi ingerencjami były zastąpienie wtórnej ceglanej kolumnki nowym kamiennym trzonem z piaskowca i wykonanie tynków renowacyjnych na ścianach kruchty. Badania pozwoliły ponadto ustalić wiele faktów dotyczących losów portalu, choć zdajemy sobie sprawę, że jest to zaledwie wycinek jego historii. Budowa barokowej wieży zaburzyła ciągłość wystroju elewacji i kontekst stratygraficzny portalu w odniesieniu do korpusu nawowego, a pochówki naruszyły sekwencję warstw kulturowych. Zapis archeologicznych i architektonicznych przekształceń kościoła jest więc niekompletny, stąd trudność w skorelowaniu zmian

poziomów użytkowych z eliminacją konkretnych elementów portalu i rekonstrukcją etapów tego procesu w czasie. Ważną konkluzją nasuwającą się w tym kontekście jest hipoteza, według której najbardziej drastyczne zmiany, czyli usunięcie uskoków ościeży oraz archiwolt, paradoksalnie nie musiały nastąpić podczas barokowej przebudowy kościoła i dostawienia wieży. Dowodem na to może być różnica poziomu zalegania barokowej posadzki ceramicznej względem wspomnianych skutych elementów ościeży. Poziom barokowej posadzki znajduje się bowiem poniżej linii ich skucia, co sugeruje, że te dwa fakty nie miały ze sobą funkcjonalnego ani/lub czasowego związku. Bez odpowiedzi pozostaje jeszcze wiele pytań, między innymi o domniemaną płytę tympanonu portalu, której ślady się nie zachowały, o przyczyny przesunięcia portalu względem fundamentu czy o pochodzenie materiału o cechach romańskich, w dużej ilości użytego w podbudowie portalu. Zasadne wydaje się zatem pytanie o istnienie starszego kamiennego obiektu, który rozebrano i może wykorzystano do budowy kościoła, czy o starszą fazę budowy samego kościoła, który tylko przebudowano po najeździe tatarskim.

Bez wątpienia jednym z najistotniejszych rezultatów badań było zidentyfikowanie najstarszego, XIII-wiecznego poziomu użytkowego terenu przed wejściem do kościoła. Jest to punkt odniesienia dla rekonstrukcji topografii terenu, która może rzucić nowe światło na logikę zmian w budowie kościoła. Duże nadzieje pokładamy w synchronizacji wyników skanowania 3D wykonanego dla każdego rejonu badań z osobna, co jednak wymaga czasu. Taka przestrzenna korelacja wyników może zmienić sposób myślenia o przyczynach wielu niewyjaśnionych obecnie zjawisk.

Na zakończenie należy powrócić do pionierskich działań Władysława Łuszczkiewicza, niestrudzonego badacza polskiej architektury, obdarzonego nie tylko wiedzą, lecz także wielką intuicją. To właśnie jego rekonstrukcja – choć niepozbawiona pewnych błędów – wykonana u schyłku XIX stulecia była dla nas drogowskazem podczas badań i dawała nam nadzieję, że dolne partie portalu wciąż istnieją, a ich stan pozwoli wreszcie na ekspozycję pełnej formy portalu jako unikatowego detalu architektury małopolskiej XIII wieku. Ostatecznie tak właśnie się stało (il. 21).

Podziękowania

Autorki pragną serdecznie podziękować za współpracę Panu Piotrowi Białce i Pani Karolinie Pachucie z Firmy Konserwatorskiej Piotr Białko – Zabytki Malarstwa, Rzeźby, Architektury w Krakowie.

Anna Bojęs-Białasik

Architekt, nauczyciel akademicki Politechniki Krakowskiej i Uniwersytetu Jagiellońskiego, czynna badaczka architektury. Autorka badań architektonicznych w wielu obiektach, między innymi w klasztorach cystersów w Mogile, benedyktynów w Tyńcu, paulinów na Skalce, dominikanów w Krakowie, norbertanek w Krakowie i Imbramowicach oraz bernardynek w Krakowie, kamienic mieszczańskich i fortyfikacji w Krakowie, kościoła św. św. Piotra i Pawła w Krakowie, budynków przemysłowych dawnej Poczty Rzeszy we Wrocławiu, a także zespołu dawnych młynów Wieczysta w Krakowie.

Architect, academic teacher at the Kraków University of Technology and the Jagiellonian University, actively engaged in architectural research. Author of architectural research undertaken in many buildings, including the Cistercian monastery in Mogiła, the Benedictine monastery in Tyniec, the Pauline monastery on Skalka, the Dominican monastery in Kraków, the Norbertine convents in Kraków and Imbramowice and the Bernardine convent in Kraków, bourgeois townhouses and fortifications in Kraków, the church of St Peter and St Paul in Kraków, post-industrial buildings of the former Reich's Post Office in Wrocław and the former Wieczysta mill complex in Kraków.

Monika Łyczak

Archeolog, absolwentka Uniwersytetu Jagiellońskiego, doktorantka w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, technik renowacji elementów architektury. Kieruje Firmą Archeologiczną Framea. Specjalizuje się w archeologii miejskiej i protomiejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem interdyscyplinarnych badań zespołów klasztornych oraz archeologii funeralnej i geoarcheologii. Autorka publikacji z zakresu archeologii i architektury, nieinwazyjnych badań obiektów zabytkowych oraz analizy wyposażenia grobowego.

Archaeologist, graduate of the Jagiellonian University, doctoral student at the Institute of Archaeology of the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, technician specializing in the renovation of architectural elements. Head of the Framea Archaeological Company. She specializes in urban and proto-urban archaeology, with particular emphasis on interdisciplinary research on monastery complexes, funerary archaeology and geoarchaeology. Author of publications in the field of archaeology and architecture, non-invasive research of historic objects and analysis of funerary objects.

Bibliografia

- Bojęś-Białasik Anna, *Rozwiązania funkcjonalno-przestrzenne oraz techniczne i inżynierskie wybranych średniowiecznych klasztorów małopolskich w kontekście specyfiki reguły zgromadzenia. Zagadnienia badawcze i konserwatorskie*, projekt naukowy MNiSW nr 2808/B/T02/2009/37, Kraków 2012, mps w archiwum MNiSW.
- Bromowicz Jan, Magiera Janusz, „Podjadane” kościoły, „Nowy Kamieniarz” 2022, nr 129, s. 94–97.
- Długosii Ioannis, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 5–6, Kraków 2005.
- Długosz Jan, *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego. Księga piąta, księga szósta (1140–1240)*, przeł. Julia Mrukówna, Warszawa 2009.
- Długosz Joannis, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 3: *Monasteria*, Cracoviae 1864.
- Kęder Iwona, Komorowski Waldemar, *Z ikonografii starego Krakowa [w:] Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*, red. Andrzej Grzybowski, Zdzisław Żygulski, Teresa Grzybowska, Kraków 2008, s. 235–277.
- Lenkiewicz Teresa, *Wyniki obserwacji wykopów przypadkowych i archeologicznych badań sondażowych na terenie klasztoru norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie*, „Prace Archeologiczne” 1962, z. 4, s. 157–166.
- Łuszczkiewicz Władysław, *Romański portal XIII wieku w kościele klasztorowym na Zwierzyńcu*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1891, t. 4, s. 1–14.
- Niewalda Waldemar, Stępień Piotr, *Klasztor PP Norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie. Zespół sal w części gotyckiej klasztoru (skrzydło wschodnie). Badania architektoniczne i wnioski konserwatorskie*, Kraków 1994, wydruk w archiwum WUOZ w Krakowie.
- Pachuta Karolina et al., *Conservation of the late Romanesque sandstone portal of the church of the premonstratensian convent in Kraków, Poland*, „International Journal of Conservation Science” 2022, vol. 13, iss. 3, s. 753–770.
- Radwański Kazimierz, *Kraków przedlokacyjny*, Kraków 1975.
- Rajman Jerzy, *Klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu w wiekach średnich*, Kraków 1993.
- Świechowski Zygmunt, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009.
- Tomkowicz Stanisław, *Powiat krakowski [w:] Teka Główna Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. 2, Kraków 1906.
- Wędzki Andrzej, *Miechów w średniowieczu. Studia z dziejów miasta i klasztoru. Zagadka Jaksy*, Warszawa 2014.
- Zin Wiktor, Grabski Władysław, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, „Rocznik Krakowski” 1966, t. 38, s. 33–74.
- Żaki Andrzej, *Początki Krakowa*, Kraków 1965.
- Żaki Andrzej, Kozieł Stanisław, Niżnik Józef, *Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w latach 1958–1961 (serie: VI–IX)*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1963, t. 15, s. 336–351.
- Żurkowska Renata, *Kraków wczesnośredniowieczny (wiek X do pierwszej połowy XIII) [w:] Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, red. Jan Dąbrowski, Kraków 1957.